

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Валерій СМОЛІЙ

академік НАН України, доктор історичних наук, професор,
директор Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна), smolii.valerii@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду

DOI:

УДК: 323.272:930.85+327(477)«XVI/XVIII ст.»

Анотація. Мета пропонованої розвідки націлена на представлення українського революційного сегменту органічною складовою єдиного ранньомодерного революційного циклу як активатора кардинальних змін цивілізаційного простору Європи. **Методологія** та **стратегія** дослідження ґрунтуються на комплексному залученні методів, принципів і концепцій соціогуманітарних наук, що застосовуються у сучасних компаративістських практиках. Його **новизною** є визначення контактних горизонтів та площин перетинів українського й інших національних революційних потоків раннього нового часу, а також окреслення евристичної перспективи дослідження Національної революції XVII ст. в Україні в річищі теоретичних досягнень революціології. Основний акцент зроблено на тому, що новітній історіографічний етап започаткував концептуальний перегляд революційного процесу раннього модерну, причому як в аспектах його загальної специфіки, так і трактування з нових теоретичних підходів кожної окремо взятої революції як унікального й водночас закономірного явища. На жаль, поза цією загальною методологічною тенденцією з відомих причин опинилася традиція вивчення українських революційних подій 1648–1676 рр. Однак порівняльний аналіз показує, що ці події вивели на порядок денний українського політичного життя весь першочерговий комплекс завдань, які визначали сутність ранньомодерного революційного процесу, – національні, державотворчі, громадянсько-демократичні, соціальні, запропонувавши щодо їх вирішення власні оригінальні підходи й органічно долучивши тим самим Україну до утвердження на континенті нової цивілізації. Пропонується **висновок**, що накопичений на сьогодні емпіричний матеріал, його аналітичне опрацювання в можливостях новітніх міждисциплінарних методик цілком об'єктивно підтверджує доцільність уписання українського прецеденту у загальну картину європейського революційного процесу ранньомодерної доби та віднайдення для нього відповідного місця у пропонуваному на сьогодні класифікаційних схемах.

Ключові слова: доба раннього нового часу, цивілізація, Українська революція XVII ст., великі європейські революції, компаративний метод.

Рубіж XX–XXI ст. актуалізував у полі сучасної соціогуманітаристики переорієнтацію дослідницьких пріоритетів з емпіричного на теоретичний рівень нарошування наукового знання. «Потреба в теоретичному осмисленні фактів, – наголошував,

наприклад, фактично в переддень нового тисячоліття М.Бацер, – усвідомлюється нині на Заході як визначальна характеристика сучасного пізнавального процесу»¹. Найбільш продуктивною подібна теоретична концептуалізація стає при дослідженні як епох складних міжцивілізаційних зламів, так і тих суспільно-політичних явищ, які виразно позначені феноменологічним характером. При цьому на перші шпальти полеміки було винесено, за спостереженням Ш.Айзенштадта, коло проблем, зав'язаних на ключовому питанні: «Чи існують загальні для всіх людських суспільств закони або моделі змін, чи різні суспільства і цивілізації йдуть власним шляхом», стрижнем розв'язання якого мало стати «розуміння природи соціальної взаємодії»². Без сумніву, максимально концентрований емпіричний матеріал для проведення подібного роду досліджень поставляли епохи революційних зламів, в яких соціальні трансформації, фактори, що провокували їх появу, а також наслідки різної міри глибини та далекосяжності проявлялися з найбільшою рельєфністю.

Із заданого контексту в масштабах усесвітньої історії епохальною вважається доба переходу від середньовіччя до цивілізації модерну, хронологічно фіксована в межах XV – початку XIX ст. «Під кінець майже застиглого середньовіччя, – зауважують дослідники, – відбувається ривок, і на великих швидкостях темпоральність втрачає свою одновимірність – в одну й ту ж мить фізичного часу в ній відкривається співіснування минулого, сучасності та майбутнього. Або: відсталого, сучасного й надсучасного»³. Саме в таких ритмах прискорення, карколомних зламів усього просторового каркасу попередньої цивілізації, бурхливих зіткнень традиційного з інноваційними викликами, що з різною мірою ефективності вкорінювалися в усі сфери суспільного буття, вступала Європа в добу раннього модерну. Однією з характерних особливостей цього переходу, яка дедалі енергійніше починала впроваджуватися в історичний досвід народів, фахівці називають «свідому спробу зміни політичного й суспільного устрою» за допомогою такого дієвого інструментарію, як революція⁴. Характерно, що при цьому їх увагу починає привертати той генетичний зв'язок, який поєднує революційну хвилю ранньомодерної доби з докорінними суспільними трансформаціями того часу, власне, значною мірою визначаючи тим самим внутрішній зміст нового цивілізаційного витка. Більше того – зміни революційного характеру відбувалися у сферах, загалом віддалених від політичної або соціальної (згадаємо воєнну революцію, промислову революцію, революцію цін, наукову революцію XVII ст. тощо).

Важко не погодитися з тим, що саме революційність (наприклад, Ч.Тіллі фіксує для Європи 707 подібних виступів, що відбулися впродовж 1492–1991 рр.; не набагато меншою кількістю революцій та наближених до них інших форм протестних змагань (щоправда, і в порівняно стислішій часовій тягlostі) оперує й сучасний російський фахівець у галузі теоретичних аспектів революційної феноменології Е.Шульц⁵) уже від зародження модерну як цивілізаційного явища надала останньому особливої сутнісної дуальності – «як революції і як “епохи революцій”»⁶. Загалом зв'язок періодів цивілізаційних зламів із пропонованим протестною стихією градусом суспільних модифікацій виявився надзвичайно міцним. «Кожна епоха породжує власну “модель” революційних перетворень, які різняться між собою подібно тому, як і самі

¹ Бацер М.И. От нарратива к теории: Англо-американская историография Английской революции XVII в. // Новая и новейшая история. – 1997. – №5. – С.42.

² Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – Т.1. – Вып.2. – Москва, 1993. – С.190.

³ Рубцов А.В. Революция как хронополитика и этос // Философский журнал. – Т.10. – №4. – Москва, 2017. – С.29.

⁴ Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. – Москва, 1999. – С.226; Koenigsberger H.G. Estates and Revolutions // Essay in Early Modern European History. – Ithaca; London, 1971. – P.221 та ін.

⁵ Шульц Э.Э. Теория революции: Революции и современные цивилизации. – Москва, 2017.

⁶ Рубцов А.В. Революция как хронополитика... – С.21.

епохи», – зауважив в одній зі своїх недавніх розвідок Б.Кагарлицький⁷. При цьому як їх визначальний фактор на перший план висувається «фундаментальний конфлікт між ідеями Нового й Порядку»⁸, підкреслюється макроісторичний формат багатоаспектних змін⁹. Визнавши існування перехідного від середньовіччя до нового часу періоду як окремої цілісності, учені водночас поставили питання про застосування до його вивчення системного аналізу, що, на їхню думку, мало послужити «підґрунтям для такого ж аналізу кожної революції, як певної ланки щабля у системі, що розвивається, як підсистем у структурі всієї перехідної епохи, і революцій, що є її складовою»¹⁰.

Уведення ранньомодерного революційного сегмента у загальноісторичний контекст перехідної в епоху сучасності доби як надзвичайно ефективного фактора прискорення характерних для неї цивілізаційних трансформацій стало вагомим досягненням революціології. За кілька останніх десятиліть в американських та європейських наукових центрах накопичено доволі значний досвід дослідження революційних рухів ранньомодерного часу, запропоновано нові методики й підходи. Причому найбільш оптимальних результатів було досягнуто на шляху міждисциплінарного поєднання методологічних засад різних суспільних дисциплін – історії, політології, соціології, історичної та соціальної психології тощо.

Відповідно, у просторі сучасної соціогуманітаристики рельєфно вимальовується тенденція до переосмислення усталених на попередніх етапах типологічних характеристик ранньомодерних європейських революцій, вписання їх у найширший контекст глобальних суспільно-політичних, соціальних, культурних зламів епохи. Власне, така переоцінка спостерігається як щодо Нідерландської, Англійської, Французької, Американської революцій, зарахованих історіографічною традицією до категорії класичних, або «великих», так і майже не згадуваних у загальнотеоретичних розробках та відомих на сьогодні класифікаційних схемах революційних виступів кінця XVIII ст., що відбулися, наприклад, в Італії та Бельгії.

Гадаємо, що і для сучасної вітчизняної історичної науки престижне підведення теоретичної основи, зокрема, під дослідження того масштабного національно-визвольного, із притаманним йому потужним соціальним струменем, руху, яким у XVII ст. були охоплені терени України та для класифікації котрого як явища революційного порядку існують цілком обґрунтовані підстави. Адже, подібно до всіх великих ранньомодерних революцій, в історичному поступі української нації революція XVII ст. докорінно змінила форми і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувала державотворчий та соціальний досвід, заклавши на далеку перспективу модернізаційну матрицю сформованого на українських обшарах соціокультурного простору.

Крім традиційного проблемно-тематичного блоку, що сформувався у практиках вивчення революцій XVI–XVIII ст. і в той чи інший спосіб фокусувався на пошуках їх місця в набутому впродовж багатьох століть соціальному досвіді людства, із другої половини XX ст. у центр наукового дискурсу виводиться питання можливості побудови загальної моделі цього протестного феномена, що дещо згодом почало безпосередньо ув'язуватися із загальним контекстом осмислення механізму функціонування самої цивілізації нового часу. На кінець XX ст. у зарубіжній історичній думці зусиллями кількох поколінь її представників, як, наприклад, Е.Ледерер, Г.Ландауер, Т.Гейгер, О.Розеншток-Гюссі, К.Фрідріх, Ю.Каменка, С.Гантінгтон, Ч.Тілли, Ф.Риттбергер, Г.Кенігсбергер, Г.Тревор-Ропер, Дж.Елліотт, Р.Форстер, Дж.Грін, І.М.Берсе, Е.Барнаві,

⁷ Кагарлицький Б.Ю. Революции и социальный прогресс // Революция как концепт и событие. – Москва, 2015. – С.107.

⁸ Рубцов А.В. Революция как хронополитика... – С.31.

⁹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации: пролегомены к переориентации парадигмы // Неприкосновенный запас. – 2017. – №5 [Електронний ресурс]: <https://magazines.gorky.media/nz/2017/5/revolyuczii-transformaczii-civilizaczii-prolegomeny-k-pereorientaczii-paradigmy.html>

¹⁰ Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII вв. – Москва, 1990. – С.4.

Ш.Айзенштадт та інших, по суті, було сформульовано загальну теорію ранньомодерних революцій. Згідно з нею, в європейському масштабі специфіку останніх представлено насамперед як поєднання в одному революційному потоці всієї «множинності» накопичених соціальною практикою попередніх часів протестних форм та рухів, що і стало основою привнесення революційних за своєю сутністю інновацій у суспільне життя. При цьому революції почали класифікуватися як «момент найвищого піднесення творчості мас», на якому знаходили своє вирішення ті соціальні суперечності, що нагромаджувалися століттями¹¹, а характер загального перебігу революційних рухів диктувався подібністю державних і соціальних структур¹².

Уже на початок 1980-х рр. американський історик П.Загорін відзначив існування в революціології окремої інтерпретаційної моделі, заснованої саме на порівняльному методі. Це відкривало можливість шляхом виявлення й зіставлення закономірних тенденцій і характерних особливостей не лише визначити місце та значення кожної революції у загальнореволюційному русі, а й виділити домінуючі риси епохи ранньомодерних революцій загалом¹³. Дещо пізніше Дж.Голдстоун підтвердив ефективність застосування компаративного історичного аналізу в історико-політологічних розвідках як теоретичного, так і статистичного характеру¹⁴. Пік представлення «нових інтерпретацій та моделей соціально-політичних конфліктів в Європі XVI–XVII ст.»¹⁵ припав на 1980–1990-ті рр. Чи не найважливішою для тогочасної компаративної історіографії стала тенденція до вдосконалення методологічного інструментарію самої історичної науки в аспектах порівняльно-історичного вивчення фундаментальних суспільних трансформацій минулого (при цьому найважливішою умовою реалізації подібних дослідницьких проєктів виступало підведення під них ґрунтового конкретного-історичного знання).

За своїм сутнісним наповненням пропонований методологічний поворот засвідчував перенесення уваги з дослідження революцій XVI–XVIII ст. як локальних еволюційних розривів до феноменізації їх як ланок єдиного континентального процесу. Відповідно переорієнтація подальших дослідницьких практик пов'язувалася з підсиленням у них компаративної складової в її макрокаузальній, порівняльно-співвідносній та порівняльно-історичній версіях.

Згідно із запропонованими концепціями, революції раннього нового часу були позначені широким розмахом і динамізмом повстанських рухів; їх тісним взаємозв'язком із сектантськими течіями, ідеологізованими політичними рухами, які супроводжувалися боротьбою між елітами; інституалізацією нових економічних, політичних, державних структур; перебудовою ідеологічної, наукової, освітньої сфер; зміною кордонів політичних і культурних спільностей; коаліційністю, диференційованістю та масовістю повстанського табору тощо. Причому сам революційний вибух провокувався різким загостренням соціальних антагонізмів (і не лише на рівні низів, а й елітарних

¹¹ Там же.

¹² Barnavi E. Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modele // Revue Historique. – 1984. – Т.271. – №549. – Р.47–61.

¹³ Zagorin P. Rebels and Rulers 1500–1600. – Vol.1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions; Vol.2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660. – Cambridge, 1982. Загалом дослідження теоретичних і конкретно-історичних аспектів революцій раннього нового часу має велику історіографічну презентацію: Барє М.А. Сравнительно-историческое изучение буржуазных революций XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1975. – №9; Барє М.А., Черняк Е.Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. – 1988. – №5; Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции: К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе // Вопросы истории. – 1984. – №3; Хобсбаум Э. Век революции: Европа 1789–1848 гг. – Ростов-на-Дону, 1999; Чистозонов А.Н. К вопросу о стадийно-региональном методе сравнительно-исторического изучения буржуазных революций XVI–XVIII вв. в Европе // Проблемы социально-экономических формаций. – Москва, 1975; Elliot J. Revolution and Continuity in Early Modern Europe // Past and Present. – 1969. – №42. – Р.1–56; Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. – Cambridge, 1997; Tilly Ch. European revolutions 1492–1992. – Oxford, Cambridge, 1993 та ін.

¹⁴ Goldstone J.A. Comparative historical analysis and knowledge accumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences. – Cambridge; New York, 2003. – Р.41–42.

¹⁵ Репина Л.В. Социальные движения и революции XVI–XVII вв. // Новая и новейшая история. – 1990. – №3. – С.1.

прошарків), внутрішньою трансформацією еліти, поділом її на нову та стару, недосконалістю політичних структур, не поступливістю влади, накопиченням критичної маси соціальної дисфункції, появою спроможної до конструктивних дій нової суспільної групи, здатної перейти в опозицію до існуючого режиму.

Накладаючись на локальні модифікації політичного та економічного характеру, психологічну готовність суспільства до трансформації умов свого існування, геополітичний фактор і природно-географічну специфіку регіону, ці загальні чинники й обумовлювали динаміку та результативність як окремих складових, так і революцій загалом. Показниками ефективності останніх почали вважатися насильницькі зміни існуючого політичного режиму та засад його легітимності; механізми переходу влади від однієї політичної еліти до іншої; значний модернізаційний потенціал зрушень у всіх найважливіших інституційних сферах, насамперед економічній і соціальних відносин; радикальний розрив із минулим; формування нової шкали політичних, моральних, духовних цінностей тощо.

Попри певний скептицизм щодо досягнутої в компаративному сегменті історіографії ранньомодерного революційного циклу результативності (зокрема Ш.Айзенштадт неоднозначно застерігав від формалізації та схематизації при спробах зіставлення різних історично сформованих моделей революцій і наближених до них форм масових протестних рухів¹⁶), О.Чудінов констатує помітне збільшення останнім часом дослідницької активності саме у площині порівняльно-історичного студіювання¹⁷. Привабливою при цьому для фахівців видається перспектива за допомогою компаративної методології типологізувати ранньомодерну революцію як особливу соціокультурну цілісність із притаманною їй динамікою та варіативністю унікальностей, урахувати інваріантний досвід останніх шляхом зіставлення контрастів і збігів. Приклади вдалої реалізації означених контекстів присутні, зокрема, у працях ряду зарубіжних фахівців¹⁸.

Наполягаючи на недостатній зрілості історичної компаративістики в аспектах пропонування обґрунтованих узагальнених моделей революційних циклів¹⁹, як альтернативний і водночас доповнюючий варіант сучасна соціогуманітаристика пропонує пошукову перспективу у царині віднайдення розбіжностей між окремими формовиявами цілісного революційного феномена²⁰. Саме на подібному зіставленні спільного й відмінного між революцією в Україні та революціями у країнах західної культурної традиції ґрунтуватиметься надалі введення української складової в ранньомодерний європейський революційний проект.

Традиційно представники не однієї генерації фахового середовища у країнах Європи, США та Канади, які представляють різні наукові школи й течії, акцентовані на вивченні революційної проблематики, солідаризуються щодо виділення із загального числа позначених революційністю змагань лише кількох еталонних (або класичних) взірців, до яких із періоду раннього модерну віднесено Нідерландську другої половини XVI – початку XVII ст., дві Англійських середини – другої половини

¹⁶ *Ейзенштадт Ш.* Революции и преобразование обществ... – С.52.

¹⁷ *Чудінов А.В.* История Французской революции: пути познания. – Москва, 2017. – С.259.

¹⁸ Див., напр.: *Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions* / Eds. K.M.Baker, D.Edelstein. – Stanford, 2015; *Goldstone Дж.* Революции: Очень краткое введение / Пер. с англ. – Москва, 2015; *Goldstone J.A.* The Comparative and Historical Study of Revolutions // *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies.* – Belmont, 2003; *Idem.* *Revolutions: A Very Short Introduction.* – Oxford, 2012; *Stone B.* The Anatomy of Revolution Revisited: A Comparative Analysis of England, France, and Russia. – Cambridge, 2014; *Дэвид-Фокс М.* Жизненный цикл русской революции: опыт теоретического и сравнительного исследования. Ч.1 / Пер. с англ. // *Неприкосновенный запас.* – 2018. – №2 (118); *Ейзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ...; *Eisenstadt S.N.* Revolution and the Transformation of Societies. – New York, 1978; *Malina M.* History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World. – New Haven, 2006; *Шульц Э.Э.* Теория революции: Революции и современные цивилизации. – Москва, 2017.

¹⁹ *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

²⁰ Докл. див.: *Hoffmann D.I.* Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939. – Ithaca; New York, 2014.

XVII ст., Американську та Французьку кінця XVIII ст., відомі як «Великі», революції. Ш.Айзенштадт зауважив як головну їх відмінність від масових виступів у традиційних суспільствах «зв'язок між рухами протесту і втягнення цих рухів у політичну боротьбу, що точилася у центрі, характер їх базової символіки та її структурне вираження, а також наслідки»²¹. Усі вони законсервовані у просторі західної соціокультурної традиції й сукупно утворюють першу чергу в комплексі революцій сучасності, загальний ряд якого, крім них, сформований також великими революційними практиками XIX – початку XXI ст. як з європейських, так і позаєвропейських теренів.

Виділяючи великі революції в окрему феноменологічну спільність і розглядаючи їх «особливими та важливими віхами на шляхах у модерність», сучасна західна революціологія водночас виводить кожен з них за межі «єдиного цивілізаційного шаблону», зараховуючи в їх спільний набуток лише «такі культурні орієнтири, які характеризують модерність як нову цивілізацію». Причому сферою найбільш глибокого проявлення революційності вважається політична²².

Паралельно одним з основних і вирішальних, поряд із політичним, став соціальний струмінь, котрий, залежно від відмінностей соціально-економічних умов як різних європейських регіонів, так й окремо взятих країн, які виявилися втягнутими у загальноєвропейський революційний процес, набував більшої чи меншої масовості, характеру урбаністичного або селянського протесту, породжував «зміни й у форматах легітимації соціального та політичного порядків, і в більш інтелектуалізованих уявленнях про природу цих порядків»²³.

Для окремих революційних феноменів чи не на перший план вийшла проблема їх національного самоутвердження. Перший приклад революційної національно-визвольної «громадянської трансформації», що супроводжувалася зміцненням національного самоусвідомлення²⁴, продемонстрували Нідерланди. У подальшому національно-визвольний контекст виразно проявився в Українській 1648–1676 рр., Брабантській 1787–1790 рр. та Американській 1775–1783 рр. революціях. Зокрема саме Сполучені Штати вивели національну складову у площину теоретичного та правового обґрунтування. Здобуття національної незалежності та заміну попереднього політичного режиму на будь-яку нову форму правління А.Лінкольн розглядав природним правом кожного народу²⁵.

«У структурному плані, – за спостереженням фахівців, – великі революції відзначалися дуже тонким зв'язком між інакодумством, повстаннями, політичною боротьбою у центрі, а також між ними й розбудовою інститутів»²⁶. Загалом глибинна сутність закладеної в кожній із великих революцій міжцивілізаційної конфліктогенності та їх модернізаційний потенціал відкривають для порівняльної перспективи практично необмежені можливості. Найбільш продуктивними при цьому виступають зрізи наданого революціями політичного, соціального, націєтворчого, державотворчого, символікоформуючого, модернізаційного досвіду. Водночас важливим складником компаративного зіставлення уявляється причинно-факторна сфера, а також динаміка протікання кожної з революцій. Для нас важливо те, наскільки органічно може бути вписаною українська революційна компонента в кожен з цих складових порівняльно-історичного

²¹ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С.223.

²² *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

²³ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С.224.

²⁴ *Глинчикова А.Г.* Логика развития европейских революций в XVI–XIX вв. // Революция как концепт и событие. – Москва, 2015. – С.97.

²⁵ *Поغربях С.П., Уварова Е.А.* Сопротивление угнетению: Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) // Право і громадянське суспільство. – 2013. – №3. – С.4–61.

²⁶ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С.223.

аналізу та наскільки вагомими є підстави піднесення її статусу до рангу еталонних взірців європейського ранньомодерного революційного циклу.

Зазначимо, що подібні методологічні проблеми супроводжують процес наукового осмислення практично всіх європейських аналогів українських подій XVII ст. Зокрема результатом широкого поширення образу чистої революції виявилися дискусії на тему, чи належить до класичних, наприклад, Нідерландська революція²⁷, значно більше відома в історіографії як Нідерландське повстання, Голландське повстання, іконоборче повстання, Вісімдесятилітня війна, революція та визвольна війна, визвольна війна проти Іспанії. Примітним щодо подібних довготривалих історіографічних суперечок видається зауваження В.Малова, зроблене 2003 р. на засіданні Асамблеї медієвістів, утвореної з ініціативи відділу західноєвропейського середньовіччя й раннього нового часу Інституту всесвітньої історії РАН. Тоді спеціаліст зазначив, що дискусія щодо «дефініцій мала б лише суто схоластичний інтерес, якби за відмовою Нідерландам у “праві на революцію” не стояло занижене уявлення про рівень капіталістичного розвитку революції Сполучених провінцій»²⁸.

«Із різного роду обмовками, – зазначає стосовно подій середини і другої половини XVII ст. на Британських островах В.Єрохін, – у сучасній британській історичній науці серед більшості дослідників даного періоду все ж закріпилося використання поняття “Англійська революція”, хоча деякі авторитетні фахівці, які багато зробили для вивчення цього часу, у питанні про використання тих чи інших понять так і залишилися при своїй думці, відмінній від поглядів, що переважають»²⁹. В іншій своїй студії він зауважив тривалу відсутність в англійській історіографії будь-якого означення як революційних «подій 1640–1660-х рр. через спірність оцінок, висловлених сучасниками й пізнішими дослідниками [...] не ведучи вже мови щодо єдності розуміння ключових епізодів і значення того, що відбувалося»³⁰. Відзначимо, що найчастіше дослідники XX ст. трактували їх як громадянську війну. А ще в 1984 р. П.Ласлетт категорично заперечував саме існування «такого комплексу подій, як Англійська революція»³¹. Майже двома десятиліттями раніше лише як внутрішній конфлікт «між лояльністю відносно ставлення до провінційного суспільства та лояльністю відносно держави» розглядав ці події А.Еверитт³².

Лише на початку XXI ст. відбулися зрушення й у питанні типологізації іншої помітної протестної акції XVII ст. – так званої «Славної революції» 1688–1689 рр., яка тривалий час до того кваліфікувалася «державним переворотом». Одним із перших англійських істориків останнє заперечив Е.Веленс³³. Однак і до сьогодні трактування згаданого епізоду як революції продовжує сприйматися в наукових колах із певним упередженням. «Учасники державного перевороту 1688 р., – зазначає, зокрема, В.Томсинов, – назвавши своє дійство “славною революцією”, образно мовлячи, покрили його чужими шатами. І зробили це зі свідомим наміром»³⁴. Тож застосування терміна «революція» в даному випадку видається йому «до вищої міри умовним»³⁵.

²⁷ Там же. – С.52.

²⁸ Цит. за: Уваров П.Ю., Шатурова С.К. «Что нам делать с Нидерландской буржуазной революцией?» (По следам Ассамблеи медиевистов) // Средние века. – Вып.66. – Москва, 2005. – С.277–278.

²⁹ Ерохин В.Н. Религиозный фактор в происхождении Английской революции XVII в. в современной британской историографии // Вестник Нижневартского государственного университета. – Вып.4. – Нижневартск, 2015. – С.562.

³⁰ Ерохин В.Н. [Рец.] Креленко Н.С. Образ английской революции в общественной памяти Великобритании XVII–XX веков. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2012. – 180 с. // Известия Саратовского университета: Серия «История. Международные отношения». – Т.14. – Вып.3. – Саратов, 2014. – С.121.

³¹ Laslett P. The World We Have Lost Further Explored. – 3rd ed. – New York, 1984. – P.206–209.

³² Everitt A. The Local Community and the Great Rebellion. – London, 1969. – P.5.

³³ Valance E. Glorious Revolution, 1688: Britain's fight for liberty. – London, 2006.

³⁴ Томсинов В.А. «Славная революция» 1688–1689 гг. в Англии и билль о правах. – Москва, 2015. – С.11–12.

³⁵ Там же. – С.9.

На думку ж В.Клочкова, ця традиція не є породженням наукової сфери – її коріння радше слід шукати у сфері офіційної англійської ідеології³⁶.

Не менш драматичні типологічні колізії спостерігаються й щодо більш наближеної за часом Американської революції. Пов'язані з нею процеси тривалий час побутували в історіографічному просторі як «війна за незалежність та утворення» Сполучених Штатів, «антиколоніальна війна 1775–1783 рр.», «війна за незалежність кінця XVIII ст.», хоча вона, на переконання В.Согріна, як і пізніша у часі Громадянська війна у США, мала «типові риси соціально-політичної революції»³⁷.

Щодо подій у Франції кінця XVIII ст. найбільш уживаними були означення «Французька буржуазна революція», «Велика Французька буржуазна революція», «революція 1789 р. у Франції»³⁸, що, на відміну від попередніх тотожних явищ, практично не виводило французький феномен за межі революційності. Водночас на прикладі Франції, як і Нідерландів, найбільш рельєфно виявляються метаморфози з визначенням крайніх дат кожного з революційних процесів. Так, межі Французької революції поступово набували розширення з 1789 до 1794 рр., а пізніше їх було доведено до 1799 р., при цьому однозначно поза розглядом залишався реставраційний період. Однак останнім часом поширюються думки щодо його органічної пов'язаності із загальною динамікою революційних подій. «Якщо включаємо поворот до імперії, – зазначає, зокрема, Й.Арнасон, – то межею стане закінчення наполеонівських війн у 1815 р.»³⁹. У концепції Ф.Фюре верхня межа загалом відсувалася на 1880 р., тобто на час завершення становлення у Франції Третьої республіки⁴⁰.

Відносно Нідерландів варіативність тягlostі революційного періоду, найчастіше окреслюваного 1566–1609 рр., утім звужувалася подеколи до 1566–1567, 1566–1579, 1566–1581 рр. У спеціальній літературі також можна зустріти приклади його поглиблення в 1555 р., з одночасним визнанням за верхню межу 1585 р. Причому на користь того чи іншого варіанту наведено вповні вагомі аргументи⁴¹.

Наскільки гострими й актуальними є ці питання в історіографії Української революції, свідчить науковий доробок останніх років. Не зупиняючись учергове на цих аспектах, зазначимо лише, що Українська національна революція об'єктивно збігається у часі з хвилею активної соціальної та визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 1640–1670-х рр. Безумовно, такий хронологічний збіг масової протестної активності навряд чи можна пояснити простою випадковістю. Ідеться радше про те, що тогочасний соціокультурний простір дедалі більше втягувався у стан кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації. А отже, доцільніше вести мову про спровокований цією обставиною «комплексний процес, який об'єднує послідовність із декількох революцій» та наближених до них акцій акумуляції суспільного невдоволення, що складаються в так звану «революційну хвилю», де всі ці рухи поєднані між собою певною системою залежностей⁴².

Більш об'єктивованим і деталізованим у численних революціологічних концепціях виглядає тематичний блок, пов'язаний із визначенням динаміки й

³⁶ Клочков В.В. «Славная революция» 1688 г.: Аспекты историографии // Грамота. – 2013. – №11 (37): В 2 ч. – Ч.1. – С.99–102.

³⁷ Согрин В.В. Буржуазные революции в США: общее и особенное // Вопросы истории. – 1983. – №3. – С.35.

³⁸ Див.: Гордон А.В. Великая Французская революция как великое историческое событие // Диалог со временем. – Вып.11. – Москва, 2004. – С.111–130.

³⁹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

⁴⁰ Furet F. La revolution: 1770–1889. – Paris, 1988.

⁴¹ Див., напр.: Кириллова Е.Н. [Рец.] Шатохина-Мордвинцева Г.А. Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI в. – М.: ИВИ РАН, 2004. – 251 с. // Средние века. – Вып.67. – Москва, 2006. – С.355–358; Шатохина-Мордвинцева Г.А. Нидерланды в новое и новейшее время. – Москва, 2002; *Её же*. Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI в. – Москва, 2004 та ін.

⁴² Цыганков В.В. Типы революционных волн (на материале истории раннего модерна) // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков. – Волгоград, 2016. – С.263.

результативності революційних циклів. Зокрема найпотужніший енергетичний ви- плеск у Нідерландській та Українській революціях припав на їх початковий етап. Саме тоді в Україні відбувалося заснування національної держави, спостерігали- ся кардинальні зрушення в ідеологічній, політичній, соціальній сферах, на новий функціональний щабель переводилася господарська система. У Нідерландах 1566 р. сприймається «роком чудес» через «надзвичайну швидкість і радикальність розвит- ку подій»⁴³. Утім уже незабаром таке піднесення змінилося різким спадом; наступ- на ж хвиля революційної активності припала вже на 1572–1578 рр., супроводжую- чись масштабним піднесенням національно-визвольної боротьби⁴⁴, що підготувало ґрунт для проголошення в липні 1581 р. державної незалежності. А вже на кінець 1580-х рр. «Республіка Сполучених Провінцій Нідерландів здолала внутрішні труд- нощі і стала організованою й ефективною федеративною державою»⁴⁵.

У Франції «суспільство підключається до громадянського політичного проце- су [...] за розширення простору громадянської і суспільної рівності» лише на третьому етапі революції. Саме тоді починається, власне, «формування його політичної суб'єк- тності»⁴⁶, що в результаті призведе до зламу монархічного режиму попереднього зраз- ка та усталеної станової ієрархії⁴⁷.

Кульмінацію радикалізації Англійської революції дослідники відносять на момент фундації так званої Англійської співдружності, пов'язуючи цей акт із формалізацією «створення нового світу – республіки, заснованої на народному суверенітеті, і нової людини – святого воїна “армії нового зразка”»⁴⁸. Згодом революція піде на спад, а ре- спубліка поступово трансформується в диктатуру О.Кромвеля, за чим відкриється ера оновленого англійського монархізму⁴⁹.

Український матеріал переконливо підтверджує теоретичний висновок Й.Ар- насона, згідно з яким «великі революції» відбувалися «переважно в європейському світі, що мав тенденцію до розширення, а також у кризових виявах, що виникали внаслідок його зіткнень з іншими цивілізаціями»⁵⁰. Дійсно, розташування у серцевині Центрально-Східного європейського регіону, політична підпорядкованість річпо- сполитському режиму, тимчасова відсутність власної державотворчої практики при збереженні історичної пам'яті про подібний потужний досвід у недалекому мину- лому та за наявності в політичній культурі Війська Запорозького концентрованого творчого імпульсу і привабливих для суспільства імперативів громадянських свобод, традиційна відкритість української версії християнської православної культури до навіюваних як за західними, так і східними векторами інноваційних цивілізаційних упроваджень робили український історико-культурний регіон, подібно до теренів, де відбувалися великі революції Заходу, зоною, вразливою для зародження револю- ційної активності. Причому найбільше паралелей українська революційна емпірика як щодо причинно-факторної складової, так і розгортання динаміки руху, а особли- во наданого останнім імпульсу у сфері національно-державного будівництва, демон- струє з емпірикою революції в Нідерландах, що випередила українські події прибли- зно на століття. Значно менше аналогій щодо означених аспектів можна спостерегти між революцією в Україні та майже одночасними їй революційними зламами в Англії.

⁴³ Малия М. Локомотивы истории: Революции и становление современного мира / Пер. с англ. – Москва, 2015. – С.144.

⁴⁴ Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С.74.

⁴⁵ Израэль Дж.И. Голландская республика: Её подъём, величие и падение: 1477–1806. – Т.1. – Москва, 2018. – С.256.

⁴⁶ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С.102.

⁴⁷ Малия М. Локомотивы истории... – С.365.

⁴⁸ Там же. – С.181–182.

⁴⁹ Гринин Л.Е. Революции: Взгляд на пятисотлетний тренд // Историческая психология и социология истории. – 2017. – №2. – С.15.

⁵⁰ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

Натомість за показниками кардинальності змін у політичній, соціальній системах та сферах ідеології й політичної культури, а особливо стосовно демократизації суспільного простору, вона значною мірою випереджає пропонувані Французькою та Американською революціями інновації, щоправда втілюючи національні аналоги в дещо інші форми.

Як важливу умову зародження революційних процесів у різних політичних організаціях європейського Заходу дослідники називали спільний для них комплекс обставин, що склався на початок XVII ст.⁵¹, а в подальшому обумовив ширше охоплення сформованої тут «атмосферою революційної ситуації»⁵² європейської території. Свого часу Т.Скочпол як першочергове у вивченні «соціально-революційних перетворень» модерної доби висунула завдання з'ясування питання, «яким чином держави старого порядку опинилися у стані кризи», а також простеження «ходу самих революцій від початкових смут до консолідації відносно стабільних та особливим чином структурованих нових порядків»⁵³. Підкреслюючи той факт, що революційні рухи спричинюються «довгостроковими факторами», англійська дослідниця водночас акцентувала на тому, що вони «виростають зі структурних суперечностей і напруження, внутрішньо притаманних старим режимам»⁵⁴. Спробуємо змоделювати ці загальні положення на українські реалії ранньомодерної доби, зосередившись насамперед на передодні національного революційного феномена, а відповідно, зупинимось на з'ясуванні спільного й особливого у визріванні причин української та європейських революцій.

У кожній конкретній революції безпосередній імпульс до запуску механізму активізації накопиченої енергії конфлікту виростав із різної підоснови. Так, у Нідерландах до початку повстання 1566 р., за словами М.Маліа, прислужилося «поєднання воєнничої релігійності з конституційними устремліннями» дворянського стану⁵⁵. У Франції «революція відбулася тому, що існуючі монархічні та станові структури перестали відповідати швидко еволюціонуючим суспільству й культурі»⁵⁶. Натомість американський політолог О.Янов поштовх до розгортання конфлікту вбачав у значно прозаїчнішій події, а саме акції страти короля, що, власне, обумовило подальший надмір насильницький характер усього французького революційного дійства⁵⁷. Першу ж революційну хвилю в Англії спричинив, як зазначає А.Глінчикова, висловлений пуританами сумнів «щодо права короля бути єдиним суб'єктом політичного й суспільного процесу»⁵⁸.

Сталося так, що сформований на переддень революційного виступу соціополітичний простір Речі Посполитої, в орбіті якого перебувала значна частина українських земель, сконцентрував у собі максимально можливий рівень суспільних негаций, поява яких була спровокована короткозорою політикою Варшави в українському питанні, загальною анархізацією суспільної сфери держави. У поєднанні із зародженням у зоні українського степового фронтиру нової соціальної сили з необмеженими, по суті, можливостями політичної самоорганізації ця вибухова суміш зрештою спричинила не лише повну руйнацію на українських теренах річесполитської політичної системи, а й привнесла в Українську революцію потужний конструктивний імпульс.

⁵¹ Чистозонов А.И. О стадияльно-региональном изучении буржуазных революций в XVI–XVIII вв. в Европе // Новая и новейшая история. – 1973. – №2. – С.91–94; Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С.77.

⁵² Рутенбург В.И. Титаны Возрождения. – Ленинград, 1976. – С.134–135.

⁵³ Скочпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая. – Москва, 2017. – С.11–12.

⁵⁴ Там же. – С.27.

⁵⁵ Маліа М. Локомотивы истории... – С.143.

⁵⁶ Там же. – С.220.

⁵⁷ Див.: Бовкин Д.Ю. Ещё раз о Французской революции: Некруглый юбилей // Французский ежегодник: 2015: К 225-летию Французской революции. – Москва, 2015. – С.8.

⁵⁸ Глінчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С.98.

Загалом упевнено можна стверджувати, що в Українській революції XVII ст. різно проявилися супутні всім класичним революціям перехідної до цивілізації нового часу доби атрибути, зокрема наявність глибокої суспільної кризи та кризи влади, а також легітимація протестного виступу (з подальшим поваленням політичного режиму Речі Посполитої) збігом таких обставин, як складне переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних суперечностей, що накладалося на відступництво від виконання своїх функціональних обов'язків щодо інтересів українського суспільства його традиційної еліти та прихід на зміну їй молодого, незаангажованого у традиційні політичні та економічні інтереси, до того ж зі значним потенціалом творчої енергії, елітарного прошарку.

Якщо дослідники у принципі схиляються до визнання присутності у причинно-факторному полі революцій раннього нового часу певного стандартного набору, хоч і корельованого локальною специфікою регіонів та країн, в яких ці революції відбувалися, а також ситуативними змінами у залежності від часових рамок кожної з них, то структура соціальної бази та задіяний формат діяльності революційних таборів демонструють помітно ширший спектр розбіжностей, ніж збігів. Наприклад, М.Малія відзначає іррегулярний характер дій прибічників реформаційного руху в Нідерландській революції⁵⁹, а Дж.Ізраель ставить їх ефективність у залежність від контрзаходів урядових структур щодо мобілізації католицької протидії⁶⁰. У цілому ж за помітної задіяності в революційних акціях у Нідерландах інтелектуальної, промислової, комерційної еліти, чиновництва та активного бюргерства частка участі в них суспільних низів була незначною (це стосувалося, зокрема, селянського сегмента)⁶¹.

Успішне розгортання революційних процесів на англійських і французьких теренах, крім підтримки колом інтелігенції, безпосередньо залежало також від активної позиції представництва промислово-торгового капіталу відповідно у спілці з новою когортою землевласницької аристократії або ж з опертям на маси простолюду⁶². Причому у Франції, як і в Англії, а раніше Нідерландах, загальний престиж революції та її динаміку визначали міста⁶³. Участь же в ній населення сільських місцевостей, при значному показнику його активності, має неоднозначний і суперечливий (особливо у вандейському виконанні) характер⁶⁴. Загалом, за спостереженням О.Чудінова, у Франції потік «революції “плебсу”» прокладав русло паралельно потоку “революції еліт”, не перемішуючись із ним, частіше ж вони просувалися за напрямками, які не перетиналися, а подекуди стикалися на зустрічних курсах⁶⁵. Усвідомлення такої ситуації, зауважує автор, змушує «поставитися до поширеного твердження, що Французьку революцію здійснив народ», дуже обережно⁶⁶.

Водночас в умовах притлумленості на американських просторах тих соціальних реліктів, що свого часу були притаманні «старорежимній» Європі, тут фактично унеможлилювався ефект щонайменшої аристократизації революційного руху, а отже,

⁵⁹ Малія М. Локомотиви історії... – С.139.

⁶⁰ Ізраель Дж.И. Голландская республика... – Т.1 – С.166–167.

⁶¹ Гросул В.Я. К вопросу о критериях революционного демократизма // Новая и новейшая история. – 1987. – №1. – С.102; Ізраель Дж.И. Голландская республика... – Т.1 – С.109; Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С.74.

⁶² Одним із перших успішність ранньомодерних революцій із наявністю у суспільній організації потужної економічно незалежної соціальної групи пов'язав Б.Мур (див.: Моог В. Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston, 1966. – P.453).

⁶³ Малія М. Локомотиви історії... – С.233; Шульц Э.Э. К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста // Вестник Московского государственного областного университета: Электронный журнал. – 2017. – №2. – С.5.

⁶⁴ Чудінов А.В. Народы против Французской революции // Французский ежегодник: 2016. – Москва, 2016. – С.12; Мязгова Е.М. «Необъяснимая Вандея»: сельский мир на западе Франции в XVII–XVIII вв. – Москва, 2006. – С.6–19; *Petitaeere Cl.* La Vendée et les Vendéens. – Paris, 2005. – P.298.

⁶⁵ Чудінов А.В. Народы против Французской революции... – С.12.

⁶⁶ Там же. – С.5.

ураховуючи загальну недорозвиненість мануфактурного сектору, провідну роль відіграв дрібний підприємницький та лихварський елемент, який увійшов у тісний контакт із плантаторами Півдня, фактично залишивши поза революційним інтересом основний пласт населення. Відповідно «конфлікт і суперечності усередині революційного табору» Америки «не отримали настільки повного й завершеного розвитку, як в європейських революціях мануфактурної епохи»⁶⁷.

На цьому загальному тлі соціальний профіль Української революції демонструє відсутність традиційної аристократичної складової – онаціональнений шляхетський сегмент, перейшовши на демократичну платформу нової державної еліти, що формувалася переважно із представників козацької старшини, тим самим фактично перейняв і вироблені політичною культурою останньої погляди на магістральні цілі спротиву. Далеко не визначальним в Україні виявляється й урбаністичний струмінь, який, злившись у спільному потоці з потужним селянським, лише органічно підважив лідируючі позиції молодого козацького стану. На відміну від західноєвропейського селянства, яке на час ранньомодерних революцій не знало закріпачення, активність української селянської маси в революційних подіях XVII ст., крім традиційного земельного питання, обумовлювалася нестримним прагненням до здобуття персональної свободи (втім, ця активність мала хвилеподібний характер, демонструючи свою залежність від коливань пріоритетності соціальних проблем у планах революційного керівництва). Водночас без проведення додаткових досліджень наразі фактично неможливо більш-менш реалістично означити роль у Національній революції інтелектуального середовища. Принаймні доступний щодо цього ресурс джерельної бази на сьогодні обмежений.

Український приклад демонструє наявність у національному революційному сегменті телеологічних, руйнівних і творчих складників, а також певної міри виявлення насильницьких дій, що їх, наприклад, М.Маліа визнав за невід'ємний атрибут переходу до сучасності⁶⁸. Загалом тема насильства займає в дослідженні ранньомодерного революційного циклу (як і пізніших революційних практик) особливе місце. Застерігаючи щодо спекуляцій навколо неї, фахівці одночасно роблять наголос на моральній стороні проблеми, виправдовуючи присутність насильницького елемента (в разі вичерпності всіх інших можливих аргументів) у революціях їх загальною націленістю на утвердження громадянських свобод та ідеалів рівності⁶⁹. На їхню думку, застосування насильства з боку повсталих мас концентрується (поза його побутовою кримінальною складовою, яка, до речі, у моменти найвищої соціальної напруги має тенденцію до зниження) у двох площинах – «захоплення влади насильницьким шляхом як визначальної риси будь-якої революції» та при розгортанні самого революційного процесу, якщо це провокується відповідними історичними обставинами⁷⁰.

Залежність еволюційного поступу європейських країн від зовнішнього фактора, що набув свого втілення у війнах, суперництві між державами, формуванні міжнародних політичних та економічних систем, демонструє ще одну характерну особливість ранньомодерних європейських революцій. Його дієвість (поряд із внутрішнім тиском, що виявлявся у формуванні нових еліт із великими потенційними можливостями та зростаючим рівнем самосвідомості суспільства) проявилася у зміні режимів повсюдно в тих країнах, де відбулися революції так званої «першої хвилі модерну», – Нідерландах, Англії, американських колоніях, Франції. Тим самим тогочасний

⁶⁷ Согрин В.В. Буржуазная революция в США: общее и особенное // Вопросы истории. – 1983. – №3. – С.37–38.

⁶⁸ Маліа М. Локомотиви історії... – С.14.

⁶⁹ Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. – 2-е изд. – Москва, 2005. – С.268–270; Johnson Cb. Revolutionary Change. – Boston, 1966. – P.8–9, 13.

⁷⁰ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...; Гидденс Э. Революции и общественные движения // Диалог. – Вып.6/7. – Москва, 1996. – С.57–65.

революційний процес, по суті, перетворювався у складову частину європейської міжнародної політики.

У революційних Нідерландах, зазначив, наприклад, М.Малія, «на розвиток повстання міжнародні сили справляли вплив не менший, ніж його власна внутрішня динаміка»⁷¹. Особливо відчутним цей вплив став після 1540 р., коли підлеглі Іспанії провінції опинилися у стані тривалої конфронтації та війни з Францією, що до певної міри спровокувало їх протестну активність, а також під час затяжної кризи кінця 1570–1580-х рр., коли влада охопленої революцією країни намагалася заручитися підтримкою французького короля й лютеранських німецьких князів⁷². У серпні 1585 р. відбулося підписання договору Сполучених Провінцій з Англією, за яким над молоддю Нідерландською державою встановлювався англійський протекторат. Щоправда, на відміну від фіксованої українсько-російським договором 1654 р. російської протекції над Українською державою, «англійська інтерлюдія (1585–1587)»⁷³, за спостереженням фахівців, мала протилежний ефект – «остання й така, що здобула найбільшу підтримку, спроба привести охоплені смутою провінції [...] під контроль іноземного правителя закінчилася невдачею»⁷⁴.

Із початком ХХІ ст. дедалі рельєфнішими стають спроби переглянути роль міжнародного фактора в революційній хвилі, що впродовж 1640–1680-х рр. охопила Англію. Л.Івоніна у своїй дисертаційній праці, зокрема, указує на те, що «взаємозв'язок європейської політики і двох англійських революцій [...] мав яскраво виражене загальноєвропейське, системне значення»⁷⁵. На Англійську революцію 1640–1660-х рр. як таку, що поступово переростала з внутрішнього в «конфлікт міждержавного характеру», указує В.Томсинов⁷⁶. Водночас він пропонує підходити до «Славної революції» 1688–1689 рр. насамперед як до «воєнної операції із захоплення Англії правлячими угрупованнями Нідерландів», що передувало її переростанню в «конституційну революцію у цій країні». Як зауважує автор, «в історичній літературі все більше закріплюється тенденція пов'язувати з нею не лише перетворення в державному устрої, але й докорінні зміни в економіці, а також у політиці англійського уряду всередині країни та на міжнародній арені»⁷⁷.

Якщо, зазвичай, країни у стані революційної активності перетворювалися на об'єкт зовнішнього тиску, що в конкретних ситуаціях проявлявся з різною силою, то Франція натомість продемонструвала зразок ретранслявання революційної енергії назовні. Зокрема встановлення політичного контролю французької політичної влади над Південними Нідерландами в першій половині 1790-х рр. спровокувало тут чергову хвилю революційного протесту. «Однак революція, що втягнула у свою орбіту Австрійські Нідерланди, – зазначає Дж.Ізраель, – [...] проявляла мало спадковості з темами та ключовими цілями народних протестів кінця 1780-х рр., і внаслідок цього користувалася вельми слабкою підтримкою серед населення. У жовтні 1795 р. Південні Нідерланди були формально анексовані Францією – подія, яка потягла за собою далекосяжні інституційні зміни»⁷⁸. Фактично одночасно у це анексійне поле були втягнуті й Північні Нідерланди, що загостило, своєю чергою, французько-британський конфлікт.

⁷¹ Малія М. Локомотивы истории... – С.138.

⁷² Израель Дж.И. Голландская республика... – Т.1. – С.232–237.

⁷³ Там же. – С.239.

⁷⁴ Там же. – С.249.

⁷⁵ Ивонина Л.И. Международный фактор в политической истории Англии XVII в.: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Смоленск, 2001.

⁷⁶ Томсинов В.А. «Славная революция» 1688–1689 годов в Англии... – С.1–2.

⁷⁷ Там же. – С.21–22.

⁷⁸ Израель Дж.И. Голландская республика: Её подъём, величие и падение: 1477–1806. – Т.2. – Москва, 2018. – С.546.

У проблемно-тематичному блоці вивчення ранньомодерних революцій на чільне місце висувається питання взаємозв'язку останніх із процесами державного будівництва, визначальною рисою якого для XVI–XVIII ст. став стрімкий перехід від патерналістської форми державної організації до національних держав. Базовим при цьому ставало не лише перетворення суспільства на активного колективного суб'єкта політичного життя, а й формування політичних інститутів, здатних оперативно реагувати на нові виклики.

Державотворчий потенціал революцій високо оцінює, зокрема, М.Маліа. «Саме сконцентрованість на перетворенні державних структур і супутнє їй ставлення під сумнів легітимності існуючої держави, – зазначає він, – надають [...] революції її вибухового характеру й політично-ідеологічної природи»⁷⁹. Найвищого ступеня подібної концентрації державотворчої енергії досягають ті революційні практики, в яких злам старої системи супроводжується виникненням таких, що не існували раніше, «соціально-історичних організмів»⁸⁰. Зразки творення нових держав у хронологічних рамках ранньомодерної епохи продемонстрували Нідерландська, Українська та Американська революції, які відбулися на територіях із різною мірою підлеглості країнам-метрополіям. Водночас, наприклад, у Франції динаміка революційних подій зрештою довела помітнішу ефективність використання революційною елітою модернізованої державної системи як «інструмента контролю над політичним процесом», ніж розгул «стихії народного бунту»⁸¹.

Безумовно, що послідовність у часі та подібність процесів утвердження Нідерландської та Української ранньомодерних держав закономірно свідчить на користь більшої коректності проведення аналогій між державотворчими практиками саме цих двох країн, ніж державницькими інноваціями в інших охоплених революціями регіонах Старого й Нового світів, де вони мали дещо відмінний характер. Це стосується, зокрема, територіального ядра формування Української та Нідерландської держав, яке виявилось значно меншим за історичний ареал первинного розселення етнічних спільнот, що, відповідно, не могло не позначитися на практиках установаження державних кордонів. Так, у Нідерландах держава виникла й відстояла незалежність у Голландії, Фрісландії, Дренте, інших північних провінціях, де помітного успіху досягли урбаністичні процеси та провінційне самоуправління, існував сильний морський торговельний флот, слабшими виявилися впливи католицької церкви, зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали особистої залежності, новий економічний порядок мав надійніше підґрунтя, а селянсько-плебейський рух виявився організованішим⁸². Українська держава постала у прикордонній зі Степом зоні, де переважна більшість селянства опинилася поза кріпосницьким експериментом і був наданий імпульс формуванню козацького стану, що доволі рано виявив свою політичну, із потужною державотворчою складовою, зрілість. І зовсім не випадково уряди як однієї, так й іншої держави як кредо своєї політики висунули принцип соборності.

Не набагато тривалішим, порівняно з Україною, виявився й період існування утвореного революцією нідерландського державного організму, розпад якого, щоправда, відбувся в дещо відмінних умовах і був продиктований не вповні аналогічним до українського набором чинників. На кінець XVIII ст. самотутні риси української державності виявилися практично розмитими монархічним простором Росії, в якому Україна з її республікансько-демократичними формами державної організації не мала

⁷⁹ Маліа М. Локомотивы истории... – С.12.

⁸⁰ Завалько Г.А. Социальная революция как явление мировой истории: Автореф. дисс. ... д-ра филос. наук. – Москва, 2004. – С.14.

⁸¹ Чудинов А.В. Народы против Французской революции... – С.11–12.

⁸² Чистозонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI в. – Москва, 1958. – С.29, 189.

іншої альтернативи. Аналогічно не мали базового підґрунтя для свого розвитку й державотворчі тенденції на теренах колишнього Правобережного Гетьманату, котрі на якийсь час стали зоною польсько-турецьких змагань щодо їх територіально-політичної належності. У принципі зовнішньополітичний фактор, який нашарувався на внутрішню нідерландську кризу другої половини XVIII ст. та супроводжувався перманентними революційними хвилями (1747–1751, 1780–1787, 1793–1795 рр.), зрештою обумовив падіння Нідерландської держави, хоча й не був основним каталізатором руйнівного процесу, а швидше за все поставив вирішальну крапку в ньому, зокрема збройним імпортом революції з Франції в 1790-х рр.⁸³

Останнім часом спостерігається тенденція щодо надання переваги при порівняльному зіставленні революційних рухів ідеологічним чинникам перед факторами соціального лідерства та інтересами в матеріальній сфері. Так, «своєрідним колективним пробудженням» К.Небб спробував пояснити чітке усвідомлення акторами революційної гри тих нових ситуативних викликів, перед якими опинялося суспільство⁸⁴. Розвиваючи його погляд, В.Михайловський зазначив, що «в подібному “пробудженні” актори стають значно відкритішими для нових перспектив»⁸⁵. Думку про соціальний підтекст продукованого революціями ідейно-емоційного поля послідовно проводять у своїх працях М.Кіммель та А.Юревич⁸⁶.

Саме в ідеологічне поле, в якому рівноцінно виступали політична й релігійна складові, уводить спричинений революцією розкол англійського суспільства М.Малія⁸⁷. Сформована на нідерландських просторах «нова релігійність», опрідметнена анабаптистсько-кальвіністськими течіями, активізувала національно-визвольний струмінь у революції 1566–1609 рр.⁸⁸ Лондон «підхоплює» протестантизм, «доводить індивідуалізацію віри до формування нового типу громадянської соціальної інтеграції й починає громадянську трансформацію соціально-політичної системи»⁸⁹. На ідеологічних засадах протестантизму розвивалися революційні процеси в Англії, Америці та Франції. Одночасно в Американській і Французькій революціях потужно заявив про себе світський ідеологічний сегмент, сформований на просвітницьких засадах.

Помітного поширення європейські ренесансно-гуманістичні ідеї набули й на українських теренах, опрідметнившись такою специфічною формою реформаційного руху, як братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти та культури. Цій же меті прислужилися засновані в українських землях протестантські громади. Загалом ідеологія Реформації, елементи якої використовувало у своєму проповідництві чимало православних полемістів, позитивно вплинула на процес піднесення національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши тим самим ґрунт для розробки національної державної ідеї. Однак виявлена в переддень революційного виступу активність протестантських громад помітно знизилася з початком відкритого збройного конфлікту. Принаймні протестантський струмінь на наявному на сьогодні документальному матеріалі простежується слабо – в Україні революційна ідеологія сформувалася переважно на джерелах православної культури, світських цінностях козацького товариства, засадах барокового світогляду (в його національному варіанті).

⁸³ Див.: Израэль Дж.И. Голландская республика... – Т.2. – С.546–548.

⁸⁴ Нэбб К. Радость революции. – Москва, 2003. – С.70.

⁸⁵ Михайловский В.С. Методология политического анализа революции в неомарксизме // Научные стремления: Молодёжный сборник научных статей. – Вып.6. – Минск, 2013. – С.39.

⁸⁶ Kimmel M.S. Revolution: a Sociological Interpretation. – Philadelphia, 1990; Юревич А.В. Психология революций. – Москва, 2007.

⁸⁷ Малія М. Локомотиви історії... – С.176–177.

⁸⁸ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С.98.

⁸⁹ Там же.

У спеціальній літературі на сьогодні представлено досить широкий порівняльний спектр революцій раннього нового часу за критеріями їх основної цілеспрямованості та ефективності. Такою, що характеризується сплетінням різновекторних ідеологічних систем і соціальних потоків, фахівці розглядають, наприклад, революцію в Нідерландах, виокремлюючи в ній радикальний, народний, елітарний, консервативний струмені й вузьку олігархічну націленість та аномальність запропонованої моделі боротьби⁹⁰.

Водночас, об'єднуючи в один революційний цикл англійські соціально-політичні конфлікти 1648–1688 рр., М.Маліа висловлює впевненість у тому, що на всіх етапах цієї революції «вирішувалося конституційне питання взаємовідносин парламенту й короля [...] Одночасно (і зовсім не у другу чергу) йшлося про правильну християнську доктрину та належну церковну організацію, що в кінцевому разі відкривало перспективи для сучасної толерантності»⁹¹. А загалом процес перетворення державного устрою Англії відзначався радикалізмом⁹². Антимонархічну й ліберальну спрямованість виокремлює в Англійській революції 1640–1660-х рр. Л.Грінін⁹³. За спостереженням Л.Репіної, пропонуючи локальну проекцію Англійської революції, її прибічники оцінювали кінцеву результативність революційної боротьби крізь призму зіставлення національних і локальних пріоритетів⁹⁴. Натомість Т.Маколей у середині ХІХ ст. вбачав у подіях 1688–1689 рр. «лише державний переворот, організований угрупованням англійських аристократів із метою заміни короля-католика на короля-протестанта», і відзначав його захисну спрямованість⁹⁵. У 1960-х рр. Дж.Тревел्यान характеризував політичний акт 1688–1689 рр. водночас як найбільш консервативний і найбільш ліберальний з усіх відомих революційних зразків⁹⁶.

Антиколоніальний характер революційної боротьби американців як основну її рису виділяє В.Соґрін⁹⁷. У запропонованій Ш.Айзенштадтом порівняльній схемі головним результатом Американської (як, до речі, і Нідерландської) революції виступає «встановлення нових меж політичної співдружності та введення нової символіки її національної (а не лише політичної) ідентичності»⁹⁸; «в обох випадках заміщення “іноземного” правлячого класу супроводжувалося змінами у складі вищих класів, серед соціальних і політичних еліт»⁹⁹. Водночас М.Маліа розцінює досягнуті американським суспільством результати як «найуспішніше, хоч і здійснене чужими руками, творіння англійської революції»¹⁰⁰. «Американські колоністи почали те, – зазначав він, – що вони дійсно іменували революцією» (у дусі 1688 р.), зі спроби “реставрувати” свої історичні права як частини англійської нації. Однак у підсумку створили нову націю та республіку»¹⁰¹. Якщо викликає певні елементи дискусії теза про те, наскільки «реставраційною», крім її легітимізаційної актуальності, в аспектах облаштування суспільного простору може вважатися давньоруська політична спадщина в Українській революції, то не залишається жодних сумнівів щодо абсолютної тотожності з американським цільового ефекту останньої у зрізах націє- та державотворчості.

⁹⁰ Маліа М. Локомотивы истории... – С.139–140, 152.

⁹¹ Там же. – С.162.

⁹² Там же. – С.157–158.

⁹³ Грінин Л.Е. Революции: Взгляд на пятисотлетний тренд. – С.15.

⁹⁴ Репіна Л. Локальная история и современная историография Английской революции // Новая и новейшая история. – 1992. – №3. – С.178–179.

⁹⁵ Macaulay T.B. The History of England from the accession of James the Second. – Vol.2. – London, 1849. – P.657, 659–660.

⁹⁶ Trevelyan G.M. The Glorious Revolution 1688–1689. – Oxford, 1965. – P.5.

⁹⁷ Соґрин В.В. Буржуазная революция в США... – С.35.

⁹⁸ Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ... – С.275.

⁹⁹ Там же. – С.276.

¹⁰⁰ Маліа М. Локомотивы истории... – С.193.

¹⁰¹ Там же. – С.13–14.

Можливо, що чи не одним із найбільш вагомих здобутків Української національної революції, який варто поставити в один ряд із фундацією держави ранньомодерного зразка, стало загальне переформатування соціально-політичного простору, консолідація в його межах ранньомодерної української нації. При цьому український соціум уже на першому етапі революції паралельно вирішував завдання національного об'єднання й національного визволення. Інша справа, що цей результат виявився далеко не завершеним і насильницькі перервані.

Спільне й особливе в революціях раннього нового часу рельєфно простежується за характером спричинених ними суспільних модифікацій. Зокрема в Україні, подібно до Нідерландів, у горнилі революційної боротьби сформувався, за образним висловом А.Глинчикової, «національно-визвольний варіант громадянської трансформації»¹⁰², із притаманними йому демократичними інститутами влади, культом свободи, обґрунтуванням природним правом права на власну державність тощо. Аналогічно до Англії, сформоване у процесі революції українське суспільство виявилось втягненим «у новий особливий вид соціально-політичної практики, яка починає впливати на його соціальну якість та одночасно веде до переміни загальної якості соціально-політичної системи з патерналістської на громадянську»¹⁰³.

Утім, якщо, за запевненням Е.Шульца, Англійська революція майже не позначилась ані «на ступені сили влади у країні», ані на позиції Англії як світового лідера¹⁰⁴, то в Україні ситуація у цих сферах виявляється діаметрально протилежною – у перебігу революційної боротьби український соціум не лише утворює нові інститути влади з сильною централізованою вертикаллю, а й виходить на активні позиції впливового гравця на міжнародній арені. Водночас Україна помітно поступалася Англійській державі у справі технологізації ідеологічної сфери, по суті практично до ХІХ ст. будучи позбавленою власної політичної публіцистики, а також не знала форми політичних памфлетів, зорієнтованих на мобілізацію революційного потенціалу.

Не виробила Україна своєю революційною практикою, на відміну від Англії, Франції та Америки¹⁰⁵, і традиції закріплення правовими актами набутих її громадянами прав та свобод (перша така спроба на українському ґрунті відома лише з 1710 р.¹⁰⁶). Попри це, українська революційна практика значно випередила американську в аспектах демократизації владно-управлінської сфери шляхом виборності за принципами прямої або представницької демократії на основні керівні посади в державному апараті, а також установа ефективного громадського контролю за діяльністю центральних владних інституцій, утіленого в «колективну волю» Війська Запорозького. Вона також майже на півтора століття раніше за французьку перемістила «проблему співвіднесення свободи, особистості та інтересів суспільства» в політичну площину¹⁰⁷, продемонструвала тенденцію наповнення новим універсальним змістом таких засадничих для громадянського суспільства цінностей, як «свобода», «рівність», «братерство».

Українська революція раніше за Французьку також своєю практикою державного будівництва підійшла впритул до соціалізації витвореної нею модерної системи національного державного організму, зламала попередню соціальну ієрархію, показала зразок глибокого реформування сфери землеволодіння, викликала істотні зрушення

¹⁰² Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С.97.

¹⁰³ Там же. – С.98.

¹⁰⁴ Шульц Э.Э. Революции и теория модернизации // Вопросы управления. – 2015. – №6(18). – С.21.

¹⁰⁵ Див., напр.: *Schwoerer L.G.* The Declaration Rights, 1689. – Baltimore; London, 1981. – P.86; *The American Revolution: How Revolutionary It Was.* – New York, 1970. – P.100; *Main J.T.* The Upper House in the Revolutionary America. – Madison, 1967; *Wood G.S.* The Creation of the American Republic: 1776–1787. – Williamsburg, 1969; *Jensen M.* The American Revolution With in America. – New York, 1973; *Клочков В.В.* «Славная революция» 1688 г.: аспекты историографии... та ін.

¹⁰⁶ Див.: «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – К.; Л., 2011.

¹⁰⁷ Пименова Л.А. Идея свободы во Французской революции // Новая и новейшая история. 1992. – №1. – С.67.

в ідеологічних аспектах, запропонувавши українському соціуму державну ідею, цілком світську у своїй основі, що контрастувало з переважно теологічною ідеологією інших європейських революцій. Натомість Україну обійшла стороною нищівна хвиля породженого французьким революційним досвідом терору, яким фактично на певний час було деморалізоване суспільство Франції.

Важливим аспектом у вивченні ранньомодерних революцій, артикульованим останніми роками в історіографії, є питання про переймання наступними революційними хвилями попередньо набутого або паралельного досвіду. Чи не одним із перших на пострадянському просторі увагу на цьому загострив В.Рутенбург: «Окремо може бути поставлене питання про безпосередній вплив будь-якої з цих революцій на наступну, хоча й немає сумнівів у тому, що в кожному випадку різною мірою він міг бути»¹⁰⁸.

Рельєфно взаємозв'язок революцій ранньомодерного циклу демонструє американський приклад. На думку В.Соґріна, «Американська революція XVIII ст., за всієї її своєрідності, з усіма притаманними їй вадами [...] була зовсім не унікальним національним явищем, однак важливою з'єднувальною й водночас самостійною ланкою ланцюга прогресивних ранніх [...] революцій. Вона не змогла б досягти успіху, якби не спиралася “на плечі попередньої англійської революції” XVII ст. Однак вона ж свідчила про наявність поступальності в розвитку ранніх [...] революцій»¹⁰⁹. Подібні випадки наслідування з політичних практик Англійської й Американської революцій продемонструвала, зокрема, революційна Франція, успішно адаптувавши їхній досвід до своїх потреб та надавши започаткованим ними процесам нового змісту.

І якщо приклад такого переймання від революційної Америки документально фіксований щодо нідерландської Брабантської революції 1787–1790 рр.¹¹⁰, то простежити прямий нідерландський слід в українських подіях 1648–1676 рр. значно складніше. Водночас однаковою мірою важко заперечувати відсутність в українському революційному сегменті англійських впливів, хоча щоб упевнено стверджувати це, потрібні додаткові дослідження. І все ж складно заперечити той факт, що практично збіжні за часом Англійська й Українська революції розгорталися за рівноцінними сценаріями модернізаційного змісту. Відомо, що сучасники подій порівнювали Б.Хмельницького та О.Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості, спритності. Тож, вочевидь, не випадково намітилася тенденція до встановлення між ними політичних контактів. Наприклад, у 1649 р. новий англійський уряд звернувся з відозвою до українського гетьмана як союзника в боротьбі проти спільного супротивника, а в 1656 р. О.Кромвель направив до Бранденбурґа генерала Джефсона, який мав установити зв'язок зі Б.Хмельницьким із метою створення «великої антиримської, антиабсбурзької й антиконтрреформаційної коаліції»¹¹¹.

У революціях XVI–XVIII ст., попри те, що їх ідеологічний потенціал ретранслювався через релігійні форми, відбувся цивілізаційний перехід від трансцендентного до секуляризованого суспільного простору, що характеризувався вивільненням від пут середньовічних догм і схоластики інтелектуальної сфери. У галузі інституціональних перетворень революції раннього нового часу надали неоціненний досвід трансформацій політичного й суспільного устрою, створення централізованих політичних систем, будівництва національних держав та їх конституювання. У соціальній галузі було закладено основи формування ранньомодерних європейських націй. У системі господарських

¹⁰⁸ Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С.80.

¹⁰⁹ Соґрін В.В. Буржуазные революции в США... – С.39.

¹¹⁰ Докл. див.: Израэль Дж.И. Голландская республика... – Т.2. – С.525–526.

¹¹¹ Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.186–218; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – С.31.

відносин вони започаткували становлення індустріальної чи напівіндустріальної, орієнтованої на ринок економіки, утвердження нової форми економічного мислення – меркантилізму. Вочевидь, чи не найбільшим результатом ранньомодерного європейського революційного циклу в масштабах усїєї модерної цивілізації стало поєднання «французького політичного і британського індустріального досвіду»¹¹², що незабаром вивело модернізаційну хвилю на нові рейки глобалізації, індустріалізації та загальної лібералізації соціополітичного простору для країн, що належали до західного культурного світу.

На жаль, Україна, яка, без сумніву, завдяки своїм революційним практикам долучилася до початків цих загальних процесів, із кінця XVIII ст. вже надовго залишилася поза їх впливами, будучи міцно втягнутою в іншу цивілізаційну модель. Однак відзначимо, що у протестних рухах революційного змісту, які мали місце в ранньомодерну добу на українських теренах, не важко помітити присутність та почергове або одночасне превалювання кількох з означеного вище набору доміант. Крім того, паралелі простежуються в аспектах руйнування традиційних соціальних ієрархій, «установлення нових інститутів і ролевих співвідношень»¹¹³. Україна запропонувала продиктовані національною специфікою модель та методи революційної боротьби, водночас успішно адаптувала до місцевих умов відомі в Європі практики національного й державного будівництва. У соціально-економічній сфері Українська революція актуалізувала проблему перерозподілу та захисту приватної власності (що основний свій вияв знайшло в аграрному секторі), доступу до ринків збуту, а також переорієнтувала торговельні потоки, відкрила ринок вільної найманої праці. Поряд зі збереженням укорінених у попередні часи практик так званої купівлі урядів або отримання їх за принципом спорідненості було започатковано професіоналізацію державно-управлінської сфери, коли доступ до посад забезпечувався здібностями і професійними рисами претендентів.

За спостереженням Л.Репіної, «розширення традиційної проблематики та введення її в оновлену систему наукових координат, ускладнення концептуального апарату, переоснащення методологічного арсеналу за рахунок комбінації підходів, що раніше вважалися як винятково альтернативні, зміна парадигм» неминуче виводять сучасних фахівців на нові дослідницькі перспективи¹¹⁴. У проєкції реалізації синтезної реконструкції революції як широкоформатного суспільно-політичного феномена пропонується, зокрема, використовувати теорію життєвих циклів як універсальної методологічної основи, спроможної об'єднати навколо масштабного наукового проєкту представництво практично всіх соціогуманітарних галузей¹¹⁵. Не менш цікаві результати покликаний забезпечити й закладений у концептуальну парадигму метод аналітичного препарування поширених теорій революції з метою виявлення їх конструктивної складової. Натомість за допомогою системного методу відкривається перспектива паралельного розгляду революційних подій у зрізах політичних перетворень, «специфіці економічного розвитку», крізь призму «соціальних конфліктів», які, власне, і сформулювали їх сутнісний вимір¹¹⁶.

Відповідно, виникає питання: як може прислужитися іноземний досвід для подальшого розширення пошукового поля національної революційної епопеї XVII ст.,

¹¹² Мак-Ніа В. Піднесення Заходу: Історія людської спільноти. – 2-е вид. укр., уточ. і доп. – К., 2011. – С.846.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Репіна Л.П. Локальная история и современная историография Английской революции. – С.183.

¹¹⁵ Richards M.D. Revolutions in World History. – New York, 2004. – P.4, 7; Sewell W. Logics of History: Social Theory and Social Transformation. – Chicago, 2005; Дэвид-Фокс М. Жизненный цикл русской революции...

¹¹⁶ Ланской Г.Н. Методология выбора историографических практик в изучении революции 1917 г. в России: проблемы междисциплинарности // Новое знание. – 2017 [Електронний ресурс]: <http://newknowledge.ru/articles/metodologiya-vybora-istoriograficheskikh-praktik-v-izuchanii-revolutsii-1917-goda-v-rossii-problemy/>

і які альтернативи у цій площині здатні запропонувати вітчизняні наукові практики? Насамперед зазначимо, що в дослідженні Української революції, як й інших масштабних явищ національної історії раннього нового часу, академічне середовище успішно пододало методологічну обмеженість лінійної парадигми та класичного позитивістського підходу. При збереженні загального пієтету перед історичним джерелом як об'єктивним свідком минулого сучасні ранньоновістичні реконструкції зазвичай мають різнорівневий каркас, закладений одночасно в можливостях структуралістського й герменевтичного прочитання локальних і більш широких контекстів, з опертям на еволюційний, цивілізаційний, політичний, соціально-психологічний, конструктивістський, інституціоналістський, модернізаційний та інші підходи.

В евристичній перспективі дослідження революційних процесів фахівці як її переважну локацію відзначають галузь «об'єктивістського й дискретного аналізу, який виносить ідею політичної зміни та її змісту в окремий предмет – дослідження траєкторії проблематизації революції»¹¹⁷. При цьому пропонується здійснювати «аналіз революційного процесу крізь оцінку траєкторій політичної й соціальної зміни у вузькому (політична мобілізація) та широкому (інституціональні, суспільні зміни) сенсах»¹¹⁸.

Без сумніву, великий пізнавальний потенціал, що приховується в теоріях походження націй, у неовеберіанській концепції та концепції революційних хвиль, відкриває нові горизонти як щодо з'ясування «значимості стану держави й еліт, міжнародного становища, мобілізації мас, так і складної взаємодії автономних сфер політики, економіки, престижу, легітимності й насилля»¹¹⁹, тобто аспектів, виразно присутніх в українському революційному процесі. Дієвим при його повномасштабній науковій реконструкції має стати накладення типологічного змісту явища на його характер, розкриття «типології сфер політичної взаємодії», виявлення головних русел «конфліктної динаміки»¹²⁰, а також наслідків зміни цивілізаційних векторів розвитку в аспектах внутрішньої та зовнішньої суб'єктивізації нової політичної системи й улегітимнення нових принципів структуризації суспільства.

Як актуальне для історіографії Французької революції Й. Арнасон виділяє питання повноформатного аналізу її наслідків¹²¹. Подібна перспектива, на наш погляд, зберігає свій сенс і стосовно Української революції. При такому повороті однозначно стимулюються пошуки в напрямках концептуального осмислення змісту та значення революційної доби, закладеного в ній соціального й політичного досвіду. Пропозиція цього ж автора розглядати «революційні трансформації довготривалими процесами з більш або менш чітко вираженою фазою різкого скачка чи оновлення»¹²² перетворює на важливий дослідницький напрям виявлення динаміки українських революційних практик в аспектах структурування національного та регіонального (в масштабах Центрально-Східної й Південної Європи) соціополітичного та геополітичного просторів.

У вужчих контекстах на порядок денний виступають проблеми впорядкування «описових категорій, способів визначення революційних явищ, меж поміж ними та іншими типами історичних подій чи соціальних процесів»¹²³; виявлення системи критеріїв щодо визначення комплексу причин і наслідків, що запускають або зупиняють механізми революційної активності; тих ситуативних обставин, що обумовлюють тип,

¹¹⁷ Никифоров А.А. После революции: от метафоры прогресса к чему? // Вестник Санкт-Петербургского университета: Серия «Политология. Международные отношения». – Т.11. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 2018. – С.50.

¹¹⁸ Там же. – С.42.

¹¹⁹ Розов Н.С. Кризис и революции: поля взаимодействия, стратегии акторов и траектории конфликтной динамики // Полис: Политические исследования. – 2017. – №6. – С.93.

¹²⁰ Там же. – С.92.

¹²¹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

¹²² Там же.

¹²³ Там же.

тривалість та кінцеву результативність, пропонують певну модель революції, революційної мобілізації й тієї чи іншої ролі в них мотиваційних компонентів; визначення комунікативного поля революції, а також кола ретрансляторів революційних ідей і настроїв.

Порушені проблеми не виключають подальшої праці й в інших евристичних можливостях – таких, як, наприклад, питання революційного лідерства, революційної ментальності та формування поведінкових моделей на авансцені революційного дійства, ролі в його композиційній частині особистісних інтересів; уведення Української революції в контекст комплексного аналізу протестних рухів як у межах національного історико-географічного ареалу, так і в євразійських просторових кордонах раннього нового часу; роль революції у процесі входження України в ранньомодерну цивілізацію; дослідження, поряд із політичною й соціальною, духовною та інтелектуальною складових революційного виступу українців; співвіднесення в революційних подіях насильницької й гуманної компонент, елементів свідомого і стихійного; зрештою виявлення історіографічних практик та концепцій Української революції, їх структурних елементів і функціональних зв'язків, інтерпретації українських подій середини – другої половини XVII ст. в історіографічному й інтелектуальному контекстах XIX – початку ХХІ ст.

Безумовно, актуальні самі по собі, усі ці проблеми поєднуються значно ширшим дослідницьким ракурсом. Сьогодні у практиці теоретичного осмислення революційних рухів цілком закономірно утверджується тенденція щодо розмежування двох рівнозначних аспектів – революції як явища і концепту революції. Причому змістове наповнення останнього визначається як короткою, так і довготривалою перспективою, умонтовуючи в ментальну матрицю нові ціннісні імперативи та запускаючи, по суті, нескінченний цикл ідеологічних, міфотворчих, культурологічних інтенцій. Глибинний зміст такого повороту розкриває концептуальна теза щодо «обернення, інверсії» революційного «минулого в майбутнє»¹²⁴, здатності активно впливати на подальшу «конкретно-історичну практику»¹²⁵ певного соціуму.

REFERENCES

1. Anderson, P. (2009). *Rodolovnaya absolyutistskogo gosudarstva*. Moskva. [in Russian].
2. Ayzenshtadt, S.N. (1993). Konstruktivnye elementy velikikh revolyutsiy: Kultura, sotsialnaya struktura, istoriya i chelovecheskaya deyatel'nost. *THESIS: Teoriya i istoriya ekonomicheskikh i sotsialnykh institutov i sistem*, t.1, vyp.2. [in Russian].
3. Baker, K.M., Edelstein, D. (Eds.). (2015). *Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions*. Stanford.
4. Barg, M.A. (1975). Srovnitelno-istoricheskoye izucheniye burzhuznykh revolyutsiy XVI–XVIII vv. *Voprosy istorii*, 9. [in Russian].
5. Barg, M.A., Chernyak, Y.B. (1988). Revolyutsii yevropeyskogo mashtaba v protsesse perekhoda ot feodalizma k kapitalizmu (XVI–XIX vv.). *Novaya i noveyshaya istoriya*, 5. [in Russian].
6. Barg, M.A., Chernyak, Y.B. (1990). *Velikiye sotsialnyye revolyutsii XVII–XVIII vv.* Moskva. [in Russian].
7. Barnavi, E. (1984). Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modele. *Revue Historique*, t.271, №549. [in French].
8. Bovykin, D. (2015). Yeshche raz o Frantsuzskoy revolyutsii. Nekruglyy yubiley. *Frantsuzskiy yezhegodnik. 2015: K 225-letiyu Frantsuzskoy revolyutsii*. Moskva. [in Russian].
9. Chistozvonov, A.I. (1973). O stadialno-regionalnom izuchenii burzhuznykh revolyutsiy v XVI–XVIII vekakh v Yevrope. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 2. [in Russian].
10. Chistozvonov, A.N. (1958). *Niderlandsckaya burzhuznaya revolyutsiya XVI v.* Moskva. [in Russian].
11. Chistozvonov, A.N. (1975). K voprosu o stadialno-regionalnom metode sravnitelno-istoricheskogo izucheniya burzhuznykh revolyutsiy XVI–XVIII vv. v Yevrope. *Problemy sotsialno-ekonomicheskikh formatsiy*. Moskva. [in Russian].
12. Chudinov, A.V. (2017). *Istoriya Frantsuzskoy revolyutsii: puti poznaniya*. Moskva. [in Russian].
13. Chudinov, A.V. (2016). Narody protiv Frantsuzskoy revolyutsii. *Frantsuzskiy yezhegodnik. 2016*. Moskva. [in Russian].
14. Devid-Foks, M. (2018). Zhiznennyy tsikl russkoy revolyutsii: opyt teoreticheskogo i sravnitel'nogo issledovaniya. Ch.1. *Neprikosnovenny zapas*, 2(118). [in Russian].
15. Eisenstadt, S.N. (1978). *Revolution and the Transformation of Societies*. New York.
16. Elliot, J. (1969). Revolution and Continuity in Early Modern Europe. *Past and Present*, 42.

¹²⁴ Магун А. Опыт и понятие революции // НЛО. – 2003. – №6.

¹²⁵ Красва Т.В. Образ революции в системе представлений французских левых интеллектуалов: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2006. – С.3.

17. Everitt, A. (1969). *The Local Community and the Great Rebellion*. London.
18. Eyzenshtadt, S. (1999). *Revolutsiysiya i preobrazovaniye obshchestv: Sravnitel'noye izucheniye tsivilizatsiy*. Moskva. [in Russian].
19. Furet, F. (1988). *La revolution: 1770–1889*. Paris. [in French].
20. Giddens, E. (1996). Revolutsiis i obshchestvennyye dvizheniya. *Dialog*, 6/7. Moskva. [in Russian].
21. Glinchikova, A.G. (2015). Logika razvitiya yevropeyskikh revolutsiy v XVI–XIX vv. *Revolutsiysiya kak kontsept i sobytiye: Monografiya*. Moskva. [in Russian].
22. Goldstone, J.A. (2003). Comparative historical analysis and knowledge accumulation in the study of revolutions. *Comparative historical analysis in the social sciences*. Cambridge; New York.
23. Goldstone, J.A. (2003). The Comparative and Historical Study of Revolutions. *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies*. Belmont.
24. Goldstone, J.A. (2012). *Revolutions: A Very Short Introduction*. Oxford.
25. Goldstoun, Dzh. (2006). K teorii revolutsiis chetvertogo pokoleniya. *Logos: Filosofsko-literaturnyy zhurnal*, 5(56). [in Russian].
26. Goldstoun, Dzh. (2015). *Revolutsiis. Ochen kratkoye vvedeniye*. Moskva. [in Russian].
27. Gordon, A.V. (2004). Velikaya Frantsuzskaya revolutsiysiya kak velikoye istoricheskoye sobytiye. *Dialog so vremenem*, 11. Moskva. [in Russian].
28. Grinin, L. (2017). Revolutsiis. Vzglyad na pyatisotletniy trend. *Istoricheskaya psikhologiya i sotsiologiya istorii*, 2. [in Russian].
29. Grosul, V. (1987). K voprosu o kriteriyakh revolutsionnogo demokratizma. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 1. [in Russian].
30. Hoffmann, D.I. (2014). *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*. Ithaca; New York.
31. Iovinina, L.I. (2001). *Mezhdunarodnyy faktor v politicheskoy istorii Anglii XVII v.: Diss. ... d-ra ist. nauk*. Smolensk. [in Russian].
32. Izrael, Dzh.I. (2018). *Gollandskaya respublika: Yeye pod'yom, velichye i padeniye. 1477–1806*. Moskva. T. 1–2. [in Russian].
33. Jensen, M. (1973). *The American Revolution With in America*. New York.
34. Johnson, Ch. (1966). *Revolutionary Change*. Boston.
35. Kagarlitskiy, B. (2015). Revolutsiis i sotsialnyy progress. *Revolutsiysiya kak kontsept i sobytiye*. Moskva. [in Russian].
36. Khobbsbaum, E. (1999). *Vek revolutsiis. Yevropa 1789–1848 gg.* Rostov-na-Donu. [in Russian].
37. Kim, O.V. (2005). Sintez traditsiy i innovatsiy v perekhodnykh obshchestvakh rannego Novogo vremeni. *Polidistsiplinarnyye tekhnologii issledovaniya modernizatsionnykh protsessov*. Tomsk. [in Russian].
38. Kim, O.V. (2011). Teoriya modernizatsii i perekhodnyye obshchestva rannego novogo vremeni. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 2. [in Russian].
39. Klochkov, V.V. (2013). «Slavnaya revolutsiysiya» 1688 g.: Aspekty istoriografii. *Gramota*, 11(37). [in Russian].
40. Koenigsberger, H.G. (1971). *Estates and Revolutions. Essay in Early Modern European History*. Ithaca; London.
41. Kravtchuk, T.V. (2006). *Obraz revolutsiis v sisteme predstavleniy frantsuzskikh levyykh intellektualov: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk*. Yekaterinburg. [in Russian].
42. Laslett, P. (1984). *The World we have lost: further explored*. 3rd ed. New York.
43. Main, J.T. (1967). *The Upper House in the Revolutionary America*. Madison.
44. Mak-Nil, V. (2011). *Pidnesennia Zakhodu: Istorია liudskoi spilnoty*. 2-he vyd. ukr., utoch. i dop. Kyiv. [in Ukrainian].
45. Malia, M. (2006). *History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World*. New Haven.
46. Malia, M. (2015). *Lokomotivy istorii. Revolutsiis i stanovleniye sovremennogo mira*. Moskva. [in Russian].
47. Mikhaylovskiy, V.S. (2013). Metodologiya politicheskogo analiza revolutsiis v neomarksizme. *Nauchnyye stremleniya: Molodezhnyy sbornik nauchnykh statey*, 6. Minsk. [in Russian].
48. Moore, B. (1966). *Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston.
49. Myagkova, Y.M. (2006). «Neobyasnimaya Vandeya»: selskiy mir na zapade Frantsii v XVII–XVIII vekakh. Moskva. [in Russian].
50. Nazarova, V.S. (2013). Evolyutsiysiya politicheskikh institutov v koordinatakh “traditsiya-modernizatsiysa”: obyasnitel'naya model v istoricheskoy retrospektive. *Izvestiya Yuzhnogo federal'nogo universiteta: Tekhnicheskoye nauki*, 6(143). [in Russian].
51. Nebb, K. (2003). *Radost revolutsiis*. Moskva. [in Russian].
52. Nikiforov, A.A. (2018). Posle revolutsiis: ot metafory progressa k chemu? *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta: Seriya: Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya*, t.11, vyp.1. [in Russian].
53. Petitère, C. (2005). *La Vendée et les Vendéens*. Paris. [in French].
54. Pimenova, L.A. (1992). Ideya svobody vo Frantsuzskoy revolutsiis. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 1. [in Russian].
55. Pogrebnyak, S.P., Uvarova, Y.A. (2013). Soprotivleniye ugneteniyu. Vosstaniye. Revolutsiysiya (teoretiko-pravovoy analiz v svete doktriny prav cheloveka. *Pravo i bromadianske suspiilstvo*, 3. [in Russian].
56. Repina, L. (1992). Lokal'naya istoriya i sovremennaya istoriografiya Angliyskoy revolutsiis. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 3. [in Russian].
57. Repina, L.V. (1990). Sotsialnyye dvizheniya i revolutsiis XVI–XVII vv. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 3. [in Russian].
58. Richards, M.D. (2004). *Revolutions in World History*. New York.
59. Rozov, N.S. (2017). Krizis i revolutsiis: polya vzaimodeystviya, strategii aktorov i trayektorii konfliktnoy dinamiki. *Polis: Politicheskoye issledovaniya*, 6. [in Russian].
60. Rubtsov, A.V. (2017). Revolutsiysiya kak khronopolitika i etos. *Filosofskiy zhurnal*, t.10, 4. [in Russian].
61. Rutenburg, V.I. (1984). Ranniye burzhuznyye revolutsiis: K voprosu o nachale kapitalisticheskoy ery v Zapadnoy Yevrope. *Voprosy istorii*, 3. [in Russian].
62. Schwoerer, L.G. (1981). *The Declaration Rights*. 1689. Baltimore; London.
63. Sewell, W. (2005). *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*. Chicago.
64. Shatkhina-Mordvintseva, G.A. (2002). *Niderlandy v novoye i noveysheye vremena*. Moskva. [in Russian].
65. Shatkhina-Mordvintseva, G.A. (2004). *Niderlandy: s drevneyshikh vremen do kontsa XVI v.* Moskva. [in Russian].
66. Shults, E.E. (2015). Revolutsiis i teoriya modernizatsii. *Voprosy upravleniya*, 6(18). [in Russian].
67. Shults, E.E. (2017). K voprosu o sotsial'noy baze radikalnykh massovykh form sotsialnogo protesta. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta: Elektronnyy zhurnal*, 2. [in Russian].
68. Shults, E.E. (2017). *Teoriya revolutsiis: Revolutsiis i sovremennyye tsivilizatsiis*. Moskva. [in Russian].
69. Skochpol, T. (2017). *Gosudarstva i sotsialnyye revolutsiis: Sravnitel'nyy analiz Frantsii, Rossii i Kitaya*. Moskva. [in Russian].
70. Skochpol, T. (1997). *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge.
71. Sogrin, V.V. (1983). Burzhuznaya revolutsiysiya v SShA: obshcheye i osobennoye. *Voprosy istorii*, 3. [in Russian].
72. Stone, B. (2014). *The Anatomy of Revolution Revisited: A Comparative Analysis of England, France, and Russia*. Cambridge.
73. Tilly, Ch. (1993). *European revolutions 1492–1992*. Oxford; Cambridge.
74. Tomsinov, V.A. (2015). «Slavnaya revolutsiysiya» 1688–1689 godov v Anglii i bill o pravakh. Moskva. [in Russian].
75. Trevelyan, G.M. (1965). *The Glorious Revolution 1688–1689*. Oxford.

76. Uvarov, P., Shaturova, S. (2005). «Chto nam delat s Niderlandskoy burzhuaznoy revolyutsiyey?» (Po sledam Assamblei mediyevisitov). *Sredniye veka*, 66. Moskva. [in Russian].
77. Valance, E. (2006). *Glorious Revolution, 1688: Britain's fight for liberty*. London.
78. Wood, G.S. (1969). *The Creation of the American Republic. 1776–1787*. Williamsburg.
79. Yerokhin, V.N. (2015). Religioznyy faktor v proiskhozhdenii Angliyskoy revolyutsii XVII v. v sovremennoy britanskoy istoriografii. *Vestnik Nizhnevartovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4. [in Russian].
80. Yurevich, A.V. (2007). *Psikhologiya revolyutsiy*. Moskva. [in Russian].
81. Zagorin, P. (1982). *Rebels and Rulers 1500–1600. V.1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions; V.2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660*. Cambridge.
82. Zavalko, G.A. (2004). *Sotsialnaya revolyutsiya kak yavleniye mirovoy istorii: Avtoref. diss. ... d-ra filos. nauk*. Moskva. [in Russian].
83. Zavalko, G.A. (2005). *Ponyatiye "revolyutsiya" v filosofii i obschestvennykh naukakh: problemy, idei, kontseptsii*. 2-ye izd. Moskva. [in Russian].

Valerii SMOLII

Academician of NAS of Ukraine,
 Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Director of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), smolii.valerii@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Revolutions in Early Modern Civilization: The Parallels of Ukrainian and World Experience

Abstract. The purpose of the proposed exploration is aimed at presenting the Ukrainian revolutionary segment as an organic component of a common Early Modern revolutionary cycle as an activator of radical changes in the civilizational space of Europe. **The methodology and strategy** of the research are based on the complex involvement of the methods, principles, and the concepts of socio-humanitarian disciplines applied in the modern comparative practices. Its **novelty** is the definition of contact horizons and planes of intersections of the Ukrainian and other national revolutionary trends of Early Modern times, as well as outlining the heuristic perspective of the study of the National Revolution of the 17th century in Ukraine that corresponds to the theoretical achievements of the revolution studies. The main emphasis is laid on the fact that the latest historiographical stage initiated a conceptual revision of the revolutionary processes of Early Modern period, both in terms of its general specificity and the interpretation of new theoretical approaches of each discrete revolution as a unique and simultaneously logical phenomenon. Unfortunately, the investigations of the Ukrainian revolutionary events of 1648–1676 remained outside of this general methodological mainstream for the well-known reasons. However, a comparative analysis shows that these events put on the agenda of Ukrainian political life the entire priority set of tasks that determined the essence of the Early Modern revolutionary process (national, state-building, civil-democratic, and social), proposing for their resolving suitable original approaches and thus integrally involving Ukraine into the establishment of a new civilization on the continent. **It is concluded** that the accumulated empirical material, its analytical formulation in the context of the newest interdisciplinary methods quite objectively approves the suitability of inscribing the Ukrainian case into the general picture of the European revolutionary process of the Early Modern time and finding a suitable place for it in the contemporary classification schemes.

Keywords: Early Modern period, civilization, Ukrainian revolution of the 17th century, great European revolutions, comparative method.